

*Наталія Бем (Київ)***ВІДОБРАЖЕННЯ СУСПІЛЬНИХ НАСТРОЇВ У ВЗАЄМИНАХ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ТА ІНТЕЛІГЕНЦІЇ (1928–1930 рр.)**

Доля українського селянства наприкінці 20-х рр. ХХ ст., його шлях до найстрашнішої катастрофи – голоду-геноциду 1932–1933 рр. вивчався багатьма українськими та іноземними істориками. Оpubлікований у 2001 р. бібліографічний покажчик «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.», що нараховує понад 6 тис. назв, дає суттєву уяву про глибину дослідження цією темою. Вивчаючи її окремі аспекти, історики так чи інакше порушували проблему настроїв українських селян під час розгортання трагедії українського народу. Складні й багатомірні взаємовідносини українського селянства з сільською інтелігенцією спеціально не розглядалися дослідниками, тому авторка цієї розвідки робить спробу відобразити настрої селянства крізь призму взаємовідносин з інтелігенцією, показати позицію селян стосовно намірів сталінського режиму використати освітян як поборників та агітаторів заходів держави в аграрному секторі.

Сталінське керівництво, впроваджуючи надзвичайні заходи в аграрному секторі у 1928–1929 рр., які означали злам непу, свідомо вело справу до загострення політичної ситуації на селі. Така політика, як показують аналітичні доповіді інформаційного відділу ЦК КП(б)У та огляди селянських листів, негативно позначалася на настроях та поведінці селян, згубно впливала на взаємини між селянами та сільською інтелігенцією.

Переважна більшість українського селянства у 1928–1929 рр. не підтримувала державну політику на селі. Незаможні селяни були стривожені й розгублені, середні прошарки – приголомшені й обурені «ударними кампаніями» на селі. Проте найбільш гнівні заходи держави зустріло заможне селянство, адже воно складало найбільш економічно активну та працьовиту частину населення.

Серед заходів держави, спрямованих на вирішення проблем індустріалізації за рахунок селянства, було самообкладання. Селяни добре зрозуміли його сутність як нового податку у дещо прихованій формі і не підтримували цей маневр сталінського керівництва. Проти самооподаткування виступали деякі члени партії та сільська інтелігенція. Приміром, на загальних зборах селян у с. Панчеве Новомиргородського району Зінов'ївської округи учитель висловив свою незгоду з новим податком: «З селян шкуру деруть»¹.

Не вдалося радянському керівництву досягти одразу бажаних результатів і в розповсюдженні облігацій державної позики. Проте, виконуючи вказівки центру, окружками надсилали в райони циркулярні листи з категоричними вимогами розповсюдити позику в повному обсязі, а від активістів, громадських працівників та освітян вимагали не тільки роз'яснювальної роботи, але й «розмаху та ударності». Зокрема, в листі Харківського окружного КП(б)У говорилося: «З питанням селянської позики зараз, товариші, ви всі мусите розгорнутися з тим

же розмахом, з тією ж ударністю, з тією ж енергією, з якою розгортали ви свою хлібну роботу»².

У районах утворювалися агітаційні комісії, яким належало переконувати селян у тимчасовості та доцільності подібних заходів. Сільським вчителям у цій «роботі» відводилася провідна роль. Проте, головними засобами розповсюдження позики були відібрання підписок, залякування арештом, продаж облігацій у кредит, адміністративний тиск. Так, за даними Комісії ЦК КП(б)У по обстеженню стану хлібозаготівель у Запорізькій і Мелітопольській округах, в лютому 1928 р. у Дніпропетровському районі Мелітопольської округи «працювали» дві паралельно діючі комісії з розповсюдження позики: одна агітаційна, а друга – для тих, хто опирається. Одна переконувала та умовляла, практичною роботою другої комісії було побиття селян, які відмовлялися від облігацій позики³.

Значна частина сільських вчителів була провідником волі сталінського керівництва на селі, самовіддано виконувала покладені на неї завдання та громадські доручення. Так, на засіданні сільради та активу Комнезаму у с. Тарасівка Китайгородського району Кам'янецької округи обговорювалося питання про боротьбу з куркульським елементом. Протоколом засідання була зафіксована загальна думка присутніх про те, що на селі куркулів немає, і тільки вчителька категорично заперечувала проти тієї ухвали, залишившись при окремій думці⁴.

У 1929 р. напруження в українському селі зростало. Окружні відділи ДПУ, виконуючи директиви ОДПУ, зокрема директиву за № 59329 від 19 червня 1929 р. про наступ на куркульський елемент під час проведення хлібозаготівель, своїми діями лише загострювали політичну ситуацію на селі. Якщо з 1 листопада 1928 р. до 1 січня 1929 р. представниками ДПУ лише у Полтавській окрузі було заарештовано 107 осіб, то з 1 січня по 10 липня 1929 р. «оперативний натиск на антирадянський та куркульський елемент» торкнувся 657 осіб⁵.

Інспектори Всеукраїнського комітету робітників освіти (Робосу) звітували у вищі установи, що освітяни села і у роботі з учнями, і в громадській діяльності здебільшого дотримувалися лінії партії, допомагаючи виконувати завдання «соціалістичної реконструкції села». У матеріалах Всеукраїнської спілки Робосу від 28 лютого 1930 р. зазначалося, що «в значній своїй частині вчительство включилося і в політичну боротьбу з рештками капіталістичних елементів, в боротьбу з відсталістю, несвідомістю деякої частини селянства»⁶.

Сільським вчителям доручалося виконувати складні і різноманітні завдання, дуже часто разюче далекі від їхніх безпосередніх обов'язків. Освітян залучали до роботи комісій по виявленню тяглової сили та реманенту в селянських господарствах, по виявленню заборгованості селян, до складання виробничих планів, організації обліку в колгоспах, до фізичної праці з учнями, ремонту реманенту. У документах спілки Робосу зафіксовані факти, коли вчителів примушували збирати яйця в інкубаторі, ставили вартовими біля конфіскова-

ного майна «куркулів», біля зерносховищ, доручали конвоювати заарештованих куркулів тощо⁷.

Незадоволення хліборобів колективізацією, розкуркуленням і перегинами в податковій політиці виявилось в негативному ставленні селян до сільських вчителів, свавільному ставленню до них з боку низового радянського апарату. Місцева влада подекуди ухвалювала постанови про обов'язковий вступ до колгоспів усіх учителів аж до «усуспільнення» їх заробітної плати. У листі вчительки одного з сіл Одещини розповідалося: «Комуна вимагає, щоб я вступила до її членів та здавала половину своєї платні. У противному разі загрожують виключити з комуни батька»⁸. Вчителька з Проскурівської округи писала, що інспектор районного відділу освіти на зборах вчителів говорив: «Учитель буде одержувати зарплатню та різні продукти, крам через колгосп. Учителі повинні внести у колгосп свій пай у 200 карб. й щомісяця сплачувати членські внески»⁹.

У відповідь на агітацію вчителя про колективізацію селяни заявляли: «Нехай самі підуть та вила в руки візьмуть, а наймити відпочинуть. От тоді всі будуть рівні»¹⁰. Залучення вчителів до фізичної праці у колгоспах підтримувалося виконавцями районного та окружного рівня. Уповноважений окрвиконкому Криворізької округи Темкін, виступаючи перед учителями, говорив: «Учитель повинен учити дітей, але як одробить у школі, то хай іде до стайні, бере вили і працює»¹¹.

Траплялися випадки, коли колективізатори вимагали стовідсоткового вступу освітян до колгоспів, загрожуючи репресіями в разі відмов, забирали вчителів зі школи працювати в полі, а тих, хто не мав власного майна, примушували купувати його та вносити до колективу¹². Селяни мали претензії до вчителів, скаржились у листах: «Учитель не має землі, але має коня та корову. Як культурно-технічний працівник, з метою посиленої участі він (учитель) вступає до СОЗу, але здати коня й корову до СОЗу не хоче»¹³.

У документах занотовані факти, коли представники місцевого та радянського апарату зверхньо ставилися до освітян села, кривдили, позбавляли їх права голосу тільки за соціальне походження, знімали з роботи, доводили до відчаю, до самогубства. За даними спілки Робосу, з 23 самогубств вчителів в Україні, скоєних у 1928–1930 рр., у 16 випадках – це сільські вчителі¹⁴.

Голова Фастівського райвиконкому на прохання освітян і профспілкових організацій району видати для них хліб заявив: «Велику мотузку вчительству на шию, а не хліба»¹⁵. Цей самий голова на вчительській районній конференції заявив: «Ми – більшовики, а від більшовиків нічого приємного не чекайте, а дожидайтеся тільки неприємного»¹⁶.

«Неприпустимо безглузде керівництво, – говорилося у доповідній комфракції Всеукраїнського комітету спілки Робосу, – вину за перекручування поклало на вчителів, на місцях заарештовували вже побитих вчителів, садили у БУПР, і

їх там били ті ж куркулі»¹⁷. Такі факти були зафіксовані у Тульчинській, Вінницькій, Шепетівській округах.

Варто зазначити, що не всі вчителі та інші представники сільської інтелігенції були бездумними й слухняними виконавцями волі сталінського керівництва. Чимало з них намагалося привернути увагу до руйнівних наслідків, які спричиняла політика влади стосовно селян. Вдумливі й освічені, вони опинилися перед надзвичайно складним для себе вибором. Бачили, що відбувається, як страждають хлібороби, як руйнуються їхні господарства, не могли стояти осторонь, зверталися до представників влади, у газету.

Серед дописів з села найбільш аргументованими були листи від представників сільської інтелігенції. «Дехто з середняків та незаможників, – писав редактор газети “Радянське село” П.Лакиза, – починає говорити, що обридло слово “куркуль”, що воно у господарьовитого селянина відбирає ініціативу й охоту розвивати своє господарство»¹⁸. Подібну позицію обстоювала у листі до «Крестьянской газеты» сільська вчителька Зоя Борщова: «Мені 38 років, я батрачка та народна вчителька одночасно. Особисто я не скривджена радянською владою: маю 1 й ¼ десятини землі, продподаток не сплачую, бо не маю коня, але буду захищати куркулів, тому що вони й за мене продподаток сплачують. Якби вся держава складалася з таких як я, то як би вона існувала? Куркульське господарство нажите потом. Я сама хотіла б бути чесним куркулем, але я б раділа, що великий податок сплачую та своїм вмінням працювати... державі приношу користь»¹⁹.

Українською негативно на настроях селян позначилися антирелігійні заходи держави. Це було безоглядне нищення здобутків духовної культури народу, адже релігія віками впливала на свідомість українців, на їх ментальність, виховувала в душі християнської гуманності. Жах полягав не тільки у самому факті жорстокості та руйнації, але й у тому, що все це робилося не в запалі боротьби, а цілком свідомо та планово. Підручними в боротьбі з «релігійним дурманом» здебільшого виступали комуністи та несвідома молодь.

Декларуючи свободу совісті та віросповідання своїм громадянам, держава проте не відмовилася від войовничого атеїзму і довела його до крайніх форм антирелігійного вандалізму, відверто нехтуючи всіма нормами моралі й права. До руйнації релігійності, як показала історик Т.Євсєєва, «...радянська влада підійшла досить “грунтовно”... Насамперед, проголосивши, що колгоспник ще не соціаліст і в артілі його “соціалістичне перевиховання” є своєрідним особливим видом класової боротьби, офіційна преса створила відповідну пропагандистську атмосферу»²⁰. У межах цієї політики зачинялися молитовні будинки й церкви, висміювалися релігійні обряди та особи, що їх відправляли. Особливе місце у створенні пропагандистської атмосфери відводилося вчителям. Усе це викликало протест населення, значна частина якого була віруючою. Глум над християнською релігією хліборобський люд сприймав з особливим болем. Селяни І.Михайленко, Б.Самуйлов, І.Когунков писали до Г.Петровського: «В якій ще

країні на всій земній кулі так насміхаються з релігійних молитвених будинків, як у радянській державі?»²¹.

І все ж таки основним змістом боротьби та селі у 1928–1929 рр. була «боротьба за хліб». У період розгортання хлібозаготівельних кампаній спостерігалось посилення масових виступів селян. В листопаді 1929 р. Пленум ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про сільське господарство України і про роботу на селі», в якій наставлялося: «Україна повинна протягом найкоротшого строку дати зразки організації великого громадського господарства не тільки на території окремих районів, але навіть на суцільних площах, які охоплюють цілі округи...»²². Кількість районів, охоплених суцільною колективізацією, стрімко зростала. Якщо на 1 жовтня 1929 р. їх було 10–12, то в грудні того ж року – 46²³. Тиск сталінського керівництва на селянство продовжувався і така політика безпосередньо позначалася на атмосфері українського села.

Нова хлібозаготівельна кампанія та колективізація спричинили масове невдоволення селян, які на дії влади відповідали актами тероризму. Особливо відчували на собі негативні настрої селян представники влади та радянські активісти, які, на думку селян, були винними у розоренні працюючих хліборобських родин. Замахи на вбивство, вбивства, побиття представників влади сприймалися селянами як акції помсти. Якщо за 11 місяців 1928 р. було зареєстровано 305 випадків тероризму проти представників влади та селянського активу, то за такий же період 1929 р. ця цифра зросла до 1120²⁴.

У 1929 р. органами ДПУ УСРР кожної декади склалися звіти щодо кількості терористичних актів. Тільки за перші 10 днів червня було зафіксовано 109 випадків²⁵, а за останні три місяці 1929 р. – 455²⁶. Дані про кількість таких актів на теренах України надходили до ОДПУ. Так, у довідці ОДПУ «Антирадянські прояви на селі у зв'язку з хлібозаготівлями з початку хлібозаготівельної кампанії до 4 листопада 1929 р.» йшлося, що в УСРР в означений період було вчинено 11 вбивств, 9 поранень, 78 підпалів, 14 замахів на вбивство, 28 випадків побиття, 2 – пошкодження майна; всього 142 «прояви»²⁷.

Здебільшого основною причиною цих дій було прагнення «розквитатися» за пограбування селян. Тільки з 9 по 30 вересня 1929 р. в Україні було здійснено 65 підпалів²⁸. Так, в ніч на 21 вересня в с. Межирічка Голованівського району Первомайської округи підпалено хати голови сільськогосподарського товариства і вчителя. В цьому ж місяці селянин Д.Радзієвич з с. Вацлавполь Пулинського району Волинської округи підпалив будівлю сільради та кооперації²⁹. У селах Дунаєвець, Берюх, Ховзівка Глухівської округи зареєстровані факти підкидання записок на підвір'я вчителів з пропозицією припинити громадську роботу або залишити село під загрозою смерті³⁰.

Відповіді на найгостріші питання селяни шукали, звертаючись до редакцій газет, зокрема до всеукраїнської селянської газети «Радянське село». У першій половині 1930 р. редакція щоденно одержувала пересічно 600 листів³¹. Наприклад, мешканець хутора Рудько Шишацького району Полтавщини 5 лютого 1930 р.

надіслав до газети такий запит: «Чи мають право за відмову вступати до СОЗу оголошувати скрізь бойкот, виписувати з усіх організацій, а також виключати дітей зі школи?»³².

Наступ сталінського режиму на селянство тривав. В анонімках, прокламаціях та листівках, що поширювалися селами України, селяни закликали до непокори. Якщо з 20 листопада 1929 р. по 1 січня 1930 р. органами ДПУ було вилучено 29 листівок³³, то у 1930 р. ОДПУ зафіксувало 1211 листівок, у 282 з них селяни зазивали боротися проти влади³⁴. Ототожнюючи, здебільшого, кадри вчителів з представниками радянського активу на селі, селяни загрожували: «Смерть активу, смерть тому, хто знущається над селянами»³⁵.

У 1930 р. зростання антирадянських проявів було стрімким і масовим, фактично навесні 1930 р. в Україні вирувала справжня війна селян проти влади, хвилюваннями були охоплені 11 прикордонних округ: Шепетівська, Бердичівська, Волинська, Коростенська, Тульчинська, Могилів-Подільська, Проскурівська, Вінницька, Одеська і Молдавська АСРР.

Великого розмаху боротьба набула у Бердичівській окрузі. Закриття церков у цій місцевості було останньою краплею, що переповнила чашу терпіння. У Любарському районі хвилювання охопили 12 сіл. Сількор Ю.Барчук з с. Сальниця писав 7 березня: «Селяни захопили у колгоспах коней, озброїлися різною зброєю: вилами, мисливськими рушницями та обрізами, а деякі гвинтівками, – й почали убивати комсомольців, партійців та інший актив»³⁶.

Поряд з партійним та радянським активом від гніву селян потерпали освітяни. За звітом заступника начальника ДПУ Бесараба, наприкінці лютого у 6 селах цієї округи була повністю ліквідована радянська влада, сімох представників радянської влади було вбито, інші рятувалися втечею. Селяни на своїх сходах виносили рішення скасувати постанови загальних зборів про розкуркулення, повернути розореним селянам конфісковане майно та посів матеріал, заборонити примусове залучення до колгоспів. У ряді сіл селяни письмово вимагали замінити вчителів, заборонити у школах проводити агітацію за колективізацію. Приміром, на сході с. Вишнеполь Бердичівської округи селяни вимагали звільнити та відізвати з села вчителів Вольянова та Ливацьку³⁷. У Тульчинській окрузі проти влади піднялося 189 сіл, тобто практично кожен район³⁸. В.Балицький повідомляв 16 березня 1930 р., що з 50 сіл округи цілком вигнано радянську владу.

27 лютого 1930 р. С.Косіору надійшла така телеграма: «В Шепетівці рухом охоплено 22 села. Особливо активні прикордонні села. Основне гасло: “Геть колективізацію”. В окремих випадках: “Геть радянську владу”. Активні дії виявляються у розгромі суспільних складів, сільрад, побитті комуністів, вчителів, спробах обеззброїти міліцію і прикордонників. Партійно-громадський актив деяких сіл пішов у підпілля»³⁹. Значного поширення в Шепетівській окрузі набули антивчительські виступи. У с. Рисівка Грицівського району селяни вигнали вчителя, не дозволивши йому навіть одягнутися. У с. Дерманка

того ж району селяни забрали дітей зі школи, мотивуючи тим, що вчителі ведуть агітацію за вступ до колгоспу⁴⁰.

Взимку-навесні 1930 р. повстаннями була охоплена майже вся територія України. У період з 20 лютого до 2 квітня 1930 р. у 41 окрузі республіки було зафіксовано 1716 масових виступів селян, у тому числі в Бердичівській окрузі – 130, Вінницькій – 68, Дніпропетровській – 81, Київській – 62, Криворізькій – 44, Одеській – 48, Прилуцькій – 107, Тульчинській – 146, Шепетівській – 251 і т. ін.⁴¹. Досліджуючи характер цих виступів, історик Л.Гриневиц зазначила, що «...всіх їх об'єднувало виразне антирадянське та антикомуністичне спрямування»⁴².

Під час розпалу війни селян проти влади акції помсти селян набули особливого поширення. Упродовж 1930 р. в Україні було здійснено 2779 терористичних актів⁴³. Об'єктами терору ставали колгоспи, окремі колгоспники, працівники низового радянського апарату, проте у 952 випадках терористичні акти були здійснені проти активістів села та громадських працівників, чільне місце серед яких посідала сільська інтелігенція⁴⁴. Зокрема, пострілом у вікно були важко поранені учителі Прасол з Конотопської округи і Микитюк з Тульчинської округи, вбита учителька Бема з Роменської округи. В Анопільському районі Шепетівської округи тільки в одному селі не побили вчителя. У Плужнянському районі цієї ж округи вісьмох вчителів побили за те, що вони перешкодили розгрому насінневого фонду⁴⁵.

Особливих переслідувань зазнали освітяни Тульчинської, Бердичівської, Шепетівської округ. На теренах інших 11 округів тільки восени 1930 р. зафіксовано 43 випадки насильств та переслідувань учителів у різних формах: загрози, напади, підпали будинків, пограбування, підпали шкіл тощо⁴⁶.

Зважаючи на ці факти, цілком зрозуміло, що вчителі намагалися врятуватися від народного гніву, зберегти, бодай, своє життя. У донесенні № 20 від 28 березня 1930 р. політвідділу 75 стрілецької дивізії, розташованої у м. Лубни Полтавської округи наводяться витяги з листів селян, що надходили червоноармійцям з місць, переважно з Тульчинської округи. З листа селянки Євтуховської: «Я, Ванічка, тобі одне тільки скажу, що селяни хочуть мене вхідокать, т. к. я була активісткою села. А от учителя у нас на селі жодного не побачиш, повтікали... повтікали і всі виконавці»⁴⁷.

Восени 1930 р. у колгоспах залишилося вже менше третини селян. Освітяни розуміли, хто справді винен у стражданнях народу. Сталінський маневр перекласти відповідальність за форсовану колективізацію на плечі місцевого керівництва вони сприймали з розумінням, часом з осудом та гіркою іронією, наважуючись, навіть, відкрито про це говорити та писати. Архіви зберегли лист учительки з с. Узин на Білоцерківщині від 18 березня 1930 р.: «Чи відомо було т. Сталіну про те, що за в'ялий хід колективізації кожна інстанція нажимала, віддавала під суд нижчу, виносила догани тощо... Скільки мені довелося, працюючи у бригаді по збору посівного матеріалу, по усуспільненню, бачити сліз, чути прокльонів та благань селян. Брудна, мокра хата, купа блідих,

брудних, обірваних людей. Приходиш, перевіряєш хліб і забираєш “зайвий” до фунта, забираєш картоплю. Далі заявляєш, що корова, свині, кури, город усупільнені й ставиш питання руба: давай гроші на тракторне зобов’язання, 15 % готівкою пайового внеску, 30 % вступного...».

Восени 1930 р. Україна одержала завдання подвоїти рівень усупільнення та впродовж 1931 р. в основному завершити суцільну колективізацію вирішальних сільськогосподарських районів. Довелося ще раз залучати середняка у колгосп. Нова хвиля колективізації та розкуркулення викликала відповідну реакцію селян. Упокоритися новим порядкам вони були не в силах, і, хоча найбільша кількість селянських виступів в Україні припадає на січень – березень 1930 р. (3190 масових і групових виступів)⁴⁸, протягом другої половини 1930 р та на початку 1931 р. органи ДПУ фіксували терористичні акти, заворушення, окремі збройні виступи.

Отже, у 1928–1930 рр. сільська інтелігенція стала заручницею політики сталінського керівництва на селі. Більшість її представників розуміла причини трагедії українського селянства, трагедії, яка розгорталася на їхніх очах, мотиви селянського невдоволення, але мусила виконувати розпорядження та настанови з центру і тому опинилася у перших лавах тих, проти кого було спрямоване вістря народного гніву.

¹ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2843. – Арк.9.

² Там само. – Спр.2879. – Арк.2.

³ Там само. – Спр.2772. – Арк.75.

⁴ Там само. – Спр.3099. – Арк.3.

⁵ Там само. – Спр.2992. – Арк.16–17.

⁶ Там само. – Спр.3099. – Арк.10.

⁷ Там само. – Арк.11.

⁸ Там само. – Арк.4.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – Арк.5.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – Арк.11.

¹³ Там само. – Арк.2.

¹⁴ Там само. – Арк.32.

¹⁵ Там само. – Арк.18.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – Арк.13.

¹⁸ Там само. – Спр.2700. – Арк.2.

¹⁹ Там само. – Арк.12.

²⁰ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.659.

²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2906. – Арк.4.

- ²² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.4. – К., 1980. – С.347.
- ²³ Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна //УІЖ. – 1991. – №4. – С.38.
- ²⁴ Ганжа О.І. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2001. – Вип.5. – С.207.
- ²⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2989. – Арк.102.
- ²⁶ Підраховано автором за матеріалами 9 зведень.
- ²⁷ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. 1927 – 1939. В 5-ти тт. – Т.1. Май 1927 – ноябрь 1929 гг. / Под ред. В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. – М., 1999. – С.743.
- ²⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2990. – Арк.1–6.
- ²⁹ Там само. – Арк.15–17.
- ³⁰ Там само. – Спр.3099. – Арк.19.
- ³¹ Там само. – Спр.3106. – Арк.14.
- ³² Там само. – Спр.3108. – Арк.26.
- ³³ Безотосний М.Т. Опір сталінізму в Україні //УІЖ. – 1993. – №2–3. – С.99.
- ³⁴ Трагедия советской деревни. – Т.2. – С.790.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3108. – Арк.26.
- ³⁷ Там само. – Спр.3154. – Арк.27–28.
- ³⁸ Васильев В. Крестьянские восстания на Украине. 1929 – 1930 годы // Свободная мысль. – 1992. – № 9. – С.74.
- ³⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3154. – Арк.23.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Гриневич Л.В. Червона армія і українське суспільство під час компанії ліквідації куркульства як класу (зима – весна 1930 р.): Історичний аналіз соціальної психології та поведінки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – Вип.7. – С.293.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Трагедия советской деревни. – Т.2. – С.791.
- ⁴⁴ Там само. – С.807.
- ⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3099. – Арк.19.
- ⁴⁶ Там само. – Арк.22.
- ⁴⁷ Державний архів Полтавської області. – Ф.П-6. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.26.
- ⁴⁸ Трагедия советской деревни. – Т.2. – С.802.